

De herontdekking van het gemene. Over de ‘commons’ als een van de sleutelwoorden van deze tijd

Lieven De Cauter

Het woord ‘commons’ wordt vandaag vaak in de mond genomen, misschien wel te vaak, omdat het niet altijd duidelijk is wat daar dan precies mee bedoeld wordt. Een begripsomschrijving en wat meer achtergrond over het opduiken van deze term is daarom welkom. Deze bijdrage situeert dat bovendien binnen de huidige discussies over politieke verandering, maar concludeert dat de betekenis van commons er vooral in ligt dat het om praktijken gaat die een nieuw mens-en wereldbeeld belichamen.¹

De herontdekking van het gemeengoed vormt een van de belangrijkste gebeurtenissen van deze tijd. De *commons* is een heus sleutelwoord van onze tijd omdat het ‘gemene’, het gemeenschappelijke, wijst naar een hele reeks praktijken van gedeeld gebruik, collectief eigendom, open toegang, zelfbestuur en zelforganisatie die zich recent in allerlei vormen als een lopend vuur hebben verspreid. Hoewel de *commons* intussen een *buzzwoord* is geworden in vele alternatieve kringen — er zijn al tekenen van aver-sie tegen dit modewoord — blijft het in de *mainstream media* en het dagelijks vertoog nog steeds heel marginaal.

De diefstal van het gemene

We zijn gewend de wereld te lezen in termen van de dichotomie tussen openbaar en privé. Maar bij nadere beschouwing blijkt dit slechts een klein deel te bestrijken van alle dingen tussen hemel en aarde. Oceanen, lucht, maar ook taal, tradities, kortom

natuur en cultuur, zijn niet privé of openbaar, maar gemeenschappelijk. In het diepgewortelde dualisme tussen publiek (eigendom van en gecontroleerd door de staat) en privé (het eigendom van een persoon of rechtspersoon) werd het gemeengoed, het ‘gemene’, de *commons*, de uitgesloten derde. Het idee van de *commons*, van hulpbronnen waartoe we gedeelde toegang hebben en van praktijken van samenwerking, zelfbestuur en zelforganisatie, is vanaf het begin van de moderniteit uit onze culturele herinnering gewist, en wel sinds de eerste golf van *enclosures*

In het diepgewortelde dualisme tussen publiek (eigendom van en gecontroleerd door de staat) en privé (het eigendom van een persoon of rechtspersoon) werd het gemeengoed, het ‘gemene’, de commons, de uitgesloten derde.

aan het eind van de vijftiende eeuw: het omheinen van gemeenschappelijke gronden en de vernietiging van hele dorpen voor het weiden van schapen. De verontwaardiging over deze onteigeningen en de strenge bestraffing van de verjaagden die vagebonden werden, vormde het ontstekingsmechanisme voor het boek *Utopia* (1516) van Thomas

More. Men zou utopie zelfs kunnen definiëren als een radicale reactie op die ‘omheiningen’ van het gemeengoed. Door de afschaffing van privébezit, in de traditie van Plato aan de ene kant en het christelijke idee van gemeenschappelijk gebruik, zoals in de orde van de Franciscanen, komt het utopische eiland van More neer op een orde van gemengde kloosters, een vereniging van communes.

Marx maakte een soort algemene theorie van de *enclosures* (duidelijk geïnspireerd door More) in zijn beroemde laatste hoofdstuk van het eerste deel van *Das Kapital* (1867) over ‘de oorspronkelijke accumulatie’: de eerste daad van het kapitalisme is accumulatie door onteigening, door vaak onrechtmatige en gewelddadige toe-eigening. Deze ‘stille diefstal’, zoals de activistische theoreticus David Bollier² het heeft genoemd, is niet alleen een historisch feit uit een ver verleden, maar is helaas nog altijd aan de gang. De neoliberale golf van privatiseringen is vaak *high tech*, zoals de privatisering van zaai-goed door genetische manipulatie, maar gebeurt ook nog altijd in de ‘primitieve’ vorm van landroof. Het ontginnen van grondstoffen, intussen bekend als ‘extractivisme’, is bijna altijd geprivatiseerde roofbouw op ons planetair gemeengoed, onder zedige namen als licenties en concessies. Ook Karl Polanyi’s boek *The Great Transformation* (1944) moet hier worden genoemd als een monumentale documentatie van de *enclosures*. In plaats van de economie die de maatschappij dient, diende de maatschappij nu de economie. Het niet langer ‘ingebod zijn van de economie’ was volgens hem een grote transformatie die alleen kon plaatsvinden door de antropologische basis van alle samenlevingen terzijde te schuiven: wederkerigheid en herverdeling. Deze transformatie wiste de traditie van vergemeenschappelijking of *commoning* uit, die wederkerigheid en herverdeling als kern had.

Het ontginnen van grondstoffen, intussen bekend als ‘extractivisme’, is bijna altijd geprivatiseerde roofbouw op ons planetair gemeengoed, onder zedige namen als licenties en concessies.

Een netwerk van betekenissen

Het woord *common(s)* heeft verschillende betekenissen die het concept zijn inspirerende rijkdom geven maar ook tot verwarring leiden. *Commons*, gebruikt in het meervoud, in de oorspronkelijke Angelsaksische betekenis, is een zelfgeorganiseerde of wettelijk verzekerde toegang tot een gedeeld gemeengoed. Elinor Ostrom heeft de basis gelegd voor de economische studie van dit soort *commons* met haar boek *Governing the Commons* (1990). Ze kreeg er in 2009 de Nobelprijs Economie voor.³ Drie elementen definiëren een *commons*: een *Common Pool Resource* (of CPR zoals Ostrom het noemde), de regels en procedures om deze te beheren, en *last but not least* de zelfbesturende gemeenschap. Haar voorbeelden zijn collectieve hooggelegen bergweiden (in Zwitserland en Japan), irrigatienetwerken (in Spanje en de Filippijnen) of visgronden (in Turkije en elders). Deze *commons* in de traditionele zin worden vaak *local commons* genoemd, omdat ze meestal klein zijn, een soort van zelfgeorganiseerde coöperatie die zichzelf en haar hulpbronnen kan onderhouden en die vaak eeuwen standhoudt. Op basis van het werk van Ostrom is een hele academische discipline ontstaan, *commons studies*, met een ‘International Association for the Study of the Commons’ en een *International Journal of the Commons*.

De *commons* kunnen ook verwijzen naar een juridische categorie, zoals de geëngageerde historicus Peter Linebaugh heeft laten zien in zijn *Magna Carta Manifesto* (2008): het recht op toegang tot de bossen van de koning (de staat) was legaal verankerd in het *Charter of the Forest*, een appendix van de *Magna Carta* (1215): het verzamelen van dood hout, fruit, noten, het recht om een varken te laten grazen, enzovoort. Deze *commons* zijn niet zozeer zelforganiserende instellingen, maar rechten op levensmiddelen en grondstoffen die zijn vastgelegd in de wet. Een vergelijkbare juridische categorie van het gemeengoed bestond al in het Romeinse Recht, met name stranden en rivieroevers waren gemeenschappelijk, toegankelijk voor iedereen.

Maar het gemene (*common*, in het enkelvoud) in een meer algemene, informele zin neigt ertoe een zeer vaag, open concept te worden: alle dingen die we gemeen hebben, zoals lucht en taal, die niet van de staat zijn en geen privébezit. In een filosofische traditie betekent 'het gemene' vaak simpelweg het algemene, het universele: taal is 'gemeenschappelijk' omdat het eigen is aan mensen dat ze kunnen spreken. Dit begrip van *common*, van het gemeenschappelijke heeft, volgens Pierre Dardot en Christian Laval in hun baanbrekende boek *Commun* (2014) theologische wortels: het concept van het 'algemeen welzijn' (*bonum commune*, *bien commun*, *common good*). Het idee van dit algemeen goed van Aristoteles werd door de kerkvaders opnieuw geïnterpreteerd als datgene waarvoor de kerk zou moeten zorgen. In sommige van zijn recente boeken, zoals *De la très haute pauvreté* (2013), heeft de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben een basis gelegd voor een politieke theologie van het gemene, uitgaande van het franciscaner idee van 'gedeeld gebruik' in plaats van individueel eigendom. Op een vergelijkbare manier verwijzen Antonio Negri en Michael Hardt naar het christelijke concept van liefde in *Commonwealth* (2009), deel drie van hun cult-trilogie *Empire*.

Het woord *common* wordt ook gebruikt voor niemandsland (*res nullius* in het Romeins recht), of meer algemeen voor een grondstof die kan worden toegeëigend door de eerste de beste, maar dit is geen *commons*, geen gemeengoed. Dit heeft geleid tot het misverstand dat gemeengoed of *commons* een open, gratis toegankelijk goed of grondstof betekent, wat leidt tot uitputting door overmatig gebruik en 'free riding' (profiteren), zoals overbevissing of overbegrazing. Dit is beschreven door Garret Hardin in zijn klassieke artikel *The tragedy of the commons* (1968): een bepaalde groep boeren op een bepaald land zal vee blijven toevoegen op dit land en uiteindelijk zal het worden overbegraasd en uitgeput. Ook al kan deze allegorie (meer dan een theorie) bekritiseerd worden, ze heeft tot dusverre haar basisinzicht als correct bewezen: door de overbevolking en het gebrek aan internationale wetgeving en planetaire *governance* vernietigen we de biosfeer. Maar de 'tragedie van de *commons*' kan ook 'de tragedie van het niet-gemene' worden genoemd (zoals Dardot en Laval doen): het is juist vanwege de niet-communicatie tussen concurrenten die elk voor zich rationele keuzen maken en de afwezigheid van enig zelfbestuur en bijhorende regels dat de weide van Hardin wordt overbegraasd, dus juist omdat ze geen *commons* is maar een niemandsland. En ook in de echte wereld is het precies omdat het kapitalisme en de neoliberale staat de natuur, die onvoldoende wettelijk beschermd is, zowel uitputten als vervuilen, dat het ecosysteem wordt bedreigd. De mantra blijft: privatisering van winsten, socialisatie van kosten, ook ecologische kosten op lange termijn. De belastingbetaler is altijd het kind van de rekening.

De herontdekking van de commons

Het bewustzijn van klimaatverandering en de opkomst van de milieubeweging vormt zeker een belangrijk element in de herontdekking van de *commons*, maar er zijn meer elementen. De terugkeer van het gemene is ook verbonden met de opkomst van informatietechnologie: de *opensourcebeweging*. De digitale *commons* bloeien in allerlei vormen. Wikipedia is een monumentaal voorbeeld van een encyclopedie die noch gebaseerd is op privéwinst, noch op een openbare dienst door de staat, maar gewoon gratis wordt gemaakt door duizenden vrijwilligers en draaiende gehouden door giften; elke dag een beetje beter en vollediger, in tientallen talen. De terugkeer van de *commons* kan ook gekoppeld worden aan het groeiend besef van onderlinge afhankelijkheid in een geglobaliseerde netwerksamenleving. Maar in eerste en laatste instantie is de hernieuwde aandacht voor het gemene ontstaan uit de protesten tegen de nieuwe golf van *enclosures* onder het neoliberalisme (door privatisering en deregulering): van de Andersglobaliseringsbeweging over het World Social Forum naar de Indignado's en Occupy Wall Street. Deze herontdekking van de *commons* heeft vele vormen aangenomen: de peer-to-peerbeweging, de deel- en circulaire economie, repair cafés, stadstuinieren, stadsactivisme, enzovoort. In dat opzicht is het in zekere zin vanzelfsprekend dat de opkomst van *practices of commoning* — zoals ze werden genoemd door Linebaugh — of 'praktijken van vergemeenschappelijking', ook een reactie is op de nieuwe precariteit. Denk bijvoorbeeld aan de hausse van stadsactivisme en activistische kunst en architectuur in Griekenland of in Spanje na de crisis van 2008. Ook de eerste theoretici van de *commons*, zoals Elinor Ostrom, stonden duidelijk negatief tegenover een neoliberaal wereld- en mensbeeld. Kortom, de herontdekking van het gemene vormt een veelkleurige, complexe constellatie, een 'emergentie' of convergentie.

In eerste en laatste instantie is de hernieuwde aandacht voor het gemene ontstaan uit de protesten tegen de nieuwe golf van enclosures onder het neoliberalisme (door privatisering en deregulering).

Het toenemende besef dat onze gemeenschappelijke habitat wordt bedreigd, heeft geleid tot het opnieuw zichtbaar worden van de biosfeer als gemeengoed. Dit nieuwe besef is gericht op wat we de 'globale of universele *commons*' zouden kunnen noemen, of zelfs 'gemeengoed zonder gemeenschap' — want er is geen gemeenschap om ze te beschermen, dat is het heikele punt. De wettelijke en politieke bescherming van de wereldwijde *commons* wordt, met de klimaatverandering, een zaak op leven en dood, zowel voor mensen als niet-mensen — denk aan de bedreiging van de biodiversiteit en het massaal uitsterven van diersoorten. In dat opzicht steekt er in de herontdekking van de *commons* een vleugje posthumanisme, zoals in het werk van de Belgische wetenschapfilosofe Isabelle Stengers — met name in *Au temps des catastrophes* (2009) en *Une autre science est possible* (2013) — en dat van haar intellectuele sparringpartner, wetenschapssocioloog Bruno Latour — denk aan *Face à Gaya* (2015). Enkel als we leren om meervoudige vormen van kennis te delen en te respecteren, en leren 'niet-mensen' (van bijen tot oceanen) bij onze beraadslagingen te betrekken, kunnen we iets doen aan de klimaatverandering en leren omgaan met die grote onbekende die zij bewust 'Gaia' noemen, omdat de term 'ecosysteem' nog te mechanisch is, te veel hoort bij een mechanistische opvatting van de natuur. Om dit wereldwijde 'gemeengoed zonder gemeenschap' te beschermen is er een juridisch kader nodig: een internationale rechtsorde in het teken

van het gemeengoed, een charter van de biosfeer, een soort *Charter of the forest 2.0*. De Klimaatconferenties zetten wel een stappenplan uit naar een koolstofarme economie, maar maken alsnog geen begin van een dergelijke internationale rechtsorde in het teken van het gemeengoed.

Een politiek paradigma?

Een synthetische visie — als een synthese tussen het Angelsaksische particuliere of lokale *commons* en het theologisch-filosofische concept van gemeengoed als ‘algemeen welzijn’ — benadrukt dat het gemene niet zozeer een eigendomsregime (van gedeeld bezit) is maar een gedeeld gebruik, niet zozeer een substantief maar een werkwoord, niet zozeer een grondstof maar een praktijk, iets dat wordt ingesteld. Negri en Hardt’s *Commonwealth* (2009) was het eerste boek dat aandrong op deze zelforganisatie van de

Een synthetische visie — als een synthese tussen het Angelsaksische particuliere of lokale commons en het theologisch-filosofische concept van gemeengoed als ‘algemeen welzijn’ — benadrukt dat het gemene niet zozeer een eigendomsregime (van gedeeld bezit) is maar een gedeeld gebruik, niet zozeer een substantief maar een werkwoord, niet zozeer een grondstof maar een praktijk, iets dat wordt ingesteld.

‘menigte’ (de multitudine). In plaats van het meervoud ‘de *commons*’ kiezen Dardot en Laval in *Commun*, zoals Negri en Hardt, voor een laconiek enkelvoud: ‘gemeenschappelijk’, teruggaand naar de etymologische wortel *co-munus*, gedeelde plicht. Voor hen is de wederzijdse verplichting om het gemeenschappelijke in te stellen het politieke principe bij uitstek (daarin kan men een echo horen van Polanyi’s reciprociteit en redistributie). Voor hen is niet de aard van de *common pool resource* essentieel, maar de politieke gemeenschap. In plaats van de *commons* te naturaliseren (als een kwaliteit van specifieke dingen, zoals irrigatiesystemen of visgronden), moet je het gemene als politiek beschouwen: het wordt ingesteld door de politieke praxis en verankerd in wetten.

Hun uitgangspunt is helder en correct: zowel het communisme als het kapitalisme vernietigen het gemeenschappelijke (de *common*), het communisme door de ‘nationalisering’ van alles, het kapitalisme door de privatisering en ‘commodificatie’ of ‘verkoopwaring’ en vermarkting van alles. Maar het anarcho-communistisch alternatief — zoals dat van Negri en Hardt — neigt ernaar het private en de staat te verwaarlozen of zelfs te vernietigen. Het begaat daarom dezelfde totaliserende misvatting, namelijk de absolute extrapolatie van één principe of sfeer die de andere absorbeert. De staat is voor Negri en Hardt, in de beste anarchistische traditie, een kwade kracht die opgeheven moet worden en ook privébezit moet afgeschaft worden. Zelfs de familie beschouwen ze als een perverse vorm van liefde. Dit alles past in de utopische traditie.

Toch hebben ze een punt: als de hernieuwde interesse in de *commons* en het coöperatieve gewoon gebaseerd is op een apolitiek idee van actief burgerschap en participatie, zal er niet veel veranderen. Het kan, vrezen sommigen, zelfs leiden tot ‘depolitisering’ en in dat opzicht onderdeel worden van de ‘postpolitiek’ (goed bestuur, dat ogenschijnlijk zonder ideologie kan). Of nog erger: de *commons* kunnen worden opgenomen in een zich vernieuwend kapitalisme. Als de nieuwe fenomenen, zoals de deeleconomie en de peer-to-peerbeweging, worden opgenomen in het kapitalisme, zullen ze

eerder een nieuwe cyclus van disruptie veroorzaken. Facebook, Uber en Airbnb laten zien hoe *bottom-up*-zelforganisatie, delen en *commoning* kunnen worden geïmplementeerd door machtige multinationals. Daarom is de kern van de zaak voor veel politieke theoretici (zoals Dardot en Laval, Negri en Hardt, Harvey): kunnen de *commons* de ruggengraat worden van een echt alternatief politiek paradigma? Dat blijft een kwestie van debat en een van de belangrijke vragen van politieke theorie en praktijk vandaag. De herontdekking van de *commons* kan men in die zin beschouwen als een revival van het anarcho-communisme.

In de wereld van de echte politiek echter, van de pluralistische democratie — waarin de anarcho-communisten niet snel een meerderheid zullen halen —, hebben we om zo te zeggen een dialectische theorie en praktijk van de *commons* nodig: daarbij vinden de staat — vaak in de vorm van lokale autoriteiten — en het privé-initiatief — vaak in de vorm van sociaal ondernemerschap — elkaar in en via de *commons*. Dus een samenwerking tussen de drie instanties: privé, openbaar en gemeen, of zo men wil, de *commons* als synthese tussen de polen privé en publiek. Deze hybride experimenten van coöperatie of samenwerking, geholpen door publieke en private steun (zoals *crowdfunding*), gebeuren al in vele vormen van culturele productie, circulaire economie, biolandbouw, stadstuinieren en stadsactivisme. Denk bijvoorbeeld aan de *peer-to-peer*-stadspolitiek van p2p-goeroe Michel Bauwens.⁴ Maar hoe inspirerend ook, deze ‘kleine revoluties’ zijn niet genoeg om de globale of universele *commons* te beschermen en te beheren. Inderdaad, zoals sociaal geograaf David Harvey heeft benadrukt in zijn fraaie hoofdstuk over de creatie van stedelijke *commons* uit zijn boek *Rebel Cities* (2012), is schaal de achillespees van de *commons*. *Commons* zijn wezenlijk kleinschalig, maar de problemen die zich vandaag stellen, zoals klimaatopwarming en migratie, kunnen alleen op een planetaire schaal worden aangepakt. Ostroms vage gebaren naar complexe overlegstructuren zoals ‘polycentrisch bestuur’, overleg in vele cirkels en organen, zullen niet werken, stelt hij. Hij wijst op het werk van de anarchistische utopist Murray Bookchin als een van de meest grondige pogingen om een blauwdruk te maken van een confederaal politiek systeem gebaseerd op gendergelijkheid, ecologische principes en horizontale zelforganisatie. Sterk is dat dit in de Koerdische gemeenschappen in Rojava (Koerdisch gebied in Syrië) tegen de achtergrond van de burgeroorlog in de praktijk wordt gebracht.

Zelfs als het ‘commonalisme’ misschien nooit een politiek paradigma op zich kan worden, in de zin van een kant-en-klaar alternatief ‘systeem’, dan nog kan de herontdekking van de commons de neoliberale-neoconservatieve hegemonie doorbreken, alleen al door een ander mens- en wereldbeeld in de praktijk te brengen. En dat is nu urgent.

Een nieuw mens- en wereldbeeld

Maar zelfs als het ‘commonalisme’ misschien nooit een politiek paradigma op zich kan worden, in de zin van een kant-en-klaar alternatief ‘systeem’, dan nog kan de herontdekking van de *commons* de neoliberale-neoconservatieve hegemonie doorbreken, alleen al door een ander mens- en wereldbeeld in de praktijk te brengen. En dat is nu urgent. De mens is geen egoïstisch concurrerend individu, maar een empathisch groepswezen. En de wereld is geen onbegrensd territorium om te koloniseren en te exploiteren in een logica van eeuwige groei en winst, maar een eindig en fragiel gemeengoed dat moet worden beheerd en verzorgd met voorzichtigheid en terughoudendheid — wat Latour

en Stengers 'omgaan met Gaia' noemen. Deze nieuwe subjectiviteit en dit nieuwe ecologische of zelfs kosmische besef is vandaag de dag letterlijk van levensbelang. Daarom is elke *commons*, hoe klein ook, een concrete utopie. Omdat daarin de idee zelf van gemeengoed, van vergemeenschappelijking, als het essentiële van de mens als politiek dier (*zoön politikon*) belichaamd wordt en tegelijk een andere omgang met 'de natuur' (het niet-menselijke, het ecosysteem) in praktijk wordt gebracht. Men zou dat ook kunnen omkeren: alleen eco-sociale praktijken verdienen vandaag werkelijk het etiket *commons*.

De studie van de *commons* zou men daarom een *Gaia scienza* kunnen noemen: niet alleen een vrolijke of toch opbeurende wetenschap — want wie vandaag naar de wereld durft te kijken, dreigt in diepe politieke melancholie te vervallen — maar ook en vooral een wetenschap die ons, met vallen en opstaan, leert om te gaan met Gaia.

Bio

Lieven De Caeter is als cultuurfilosoof verbonden aan het departement Architectuur van de KU Leuven en de mediaschool RITCS. Hij publiceerde o.a. *Archeologie van de kick*, *De capsulaire samenleving*, *De Oorsprongen of het boek der verbazing*, *Entropic Empire* en *Metamoderniteit voor beginners*.

Literatuurlijst

- Giorgio Agamben (2011), *De la très haute pauvreté. Règle et forme de vie (Homo Sacer, IV, 1)*, Paris: Bibliothèque Rivage.
- David Bollier (2014), *Think like a Commoner. A Short Introduction to the Life of the Commons*, Gabriola Island, Canada: New Society publishers.
- David Bollier & Silke Helfrich, eds. (2011), *The Wealth of the Commons*, Amherst MA: Levellers Press (free online: <http://wealthofthecommons.org/contents>).
- Pierre Dardot and Christian Laval (2014) *Commun*, Paris: La Découverte.
- Garret Hardin (1968), 'The tragedy of the commons', in: *Science*, New Series, Vol. 162, No. 3859, 1243-1248.
- David Harvey (2013), *Rebel Cities*, New York, London: Verso.
- International Journal of the Commons* (free online: <https://www.thecommonsjournal.org/issue/archive/>)
- The International Association for the Study of the Commons (IASC): <http://www.iasc-commons.org/>
- Naomi Klein (2014), *This Changes Everything, Capitalism vs the Climate*, London/New York: Allen Lane (Penguin Books).
- Bruno Latour (2015), *Face à Gaïa, huit conférences sur le nouveau régime climatique*, Paris : La Découverte.
- Peter Linebaugh (2008), *The Magna Carta Manifesto. Liberties and commons for all*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Karl Marx (1867), *Het Kapitaal, een kritische beschouwing over de economie, Deel I, het productieproces van het Kapitaal*, Haarlem: De Haan, 1978.
- Thomas More (1516), *Utopia*, (vertaald door Marie H. van der Zeyde), Amsterdam: Ataneum, Pollock & Vangennep, 2007.
- Antonio Negri & Michael Hardt (2009), *Commonwealth*, Cambridge, Massachusetts & Londen: Harvard University Press.
- Elinor Ostrom (1990), *Governing the Commons*, Cambridge: Cambridge university Press, 2015.
- Karl Polanyi (1944), *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of our Time*, Boston: Beacon Press, 2011.
- Stengers, Isabelle (2009), *Au temps de catastrophes. Résister à la barbarie qui vient*, Paris : La Découverte.
- Stengers, Isabelle (2013), *Une autre science est possible! Manifeste pour un ralentissement des sciences*, Paris: La Découverte.

Eindnoten

1. Deze tekst is een aanzienlijk uitgebreide en bewerkte vertaling van Lieven De Caeter, 'Common(s)', in: de Bloois, J., De Cauwer, S., Masschelein, A. (eds.) (2017), *50 Key Terms in Contemporary Cultural Theory*, Kalmthout: Pelckmans Pro, p.70-75.
2. David Bollier vormt samen met Silke Helfrich en Michel Bauwens 'The Commons Strategies Group' (<http://commonsstrategies.org/#1>). Voor een bespreking van zijn *Think like a Commoner*, zie: Peeters, J. (2014). De commons. Een beperkte gids naar recente literatuur. *Oikos*, 71, 41-51. [nvdr]
3. De Walsche, A. (2010). Elinor Ostrom: een Nobelprijs voor groepswerk. *Oikos*, 53, 6-13. [nvdr]
4. Voor Bauwens' p2p-strategie, zie: Michel Bauwens & Vasilis Kostakis (2017), *Peer-to-peer. Manifest voor een commons Transitie*. Brussel: Oikos. [nvdr]